

איטיות נפשית בעולם מהיר: בין פרספקטיבה פילוסופית למדיניות חברתית¹

יפעת שורק²

הנושא של מקצב חיים שונה אצל אנשים עם מוגבלות זכה לדיון נרחב למדי בחקר הנכות; מחקרים שונים ביקשו לתאר תופעה זו, לעמוד על גורמיה, להציע לה מענים מהותיים וטכניים, כמו גם פרשנויות שונות. במאמר זה ביקשתי להתמקד במקצב החיים השונה של אנשים עם מוגבלות נפשית. בתחילת המאמר תידון ההשלכה של מקצב חיים זה על קשיי השתלבותם של אנשים עם מוגבלות בשוק התעסוקה בכלל, ובשוק החופשי בפרט. בהמשך יוצג המושג "הזמן האיטי" (Creep Time), שהתהווה מתוך המודל האפירמטיבי של המוגבלות, מודל המבקש לעמוד על מרכיביה החיוביים של הנכות. המושג "הזמן האיטי" מציין את מקצב החיים השונה של אנשים עם מוגבלות פיזית כחלופה לגיטימית לתפיסת הזמן הנורמטיבית, מקדמת המהירות והיעילות. לזמן האיטי יש גם יתרונות נפשיים, ובהקשר זה ניתן לראות במקצב החיים השונה ביטוי של עמדה ערכית ולא בהכרח ביטוי של מחלה. עמדה ערכית זו מבקשת לקדם ערכים של האטה על פני ערכים של מהירות, ספונטניות ותועלתנות. במאמר יתואר תהליך התהוותו של המודל האפירמטיבי של המוגבלות, המבקש לעמוד על מרכיביה החיוביים, וכן תובא פרספקטיבה פילוסופית המבקשת לחזק את האפשרות להביט על איטיות נפשית כעל עמדה ערכית ואף אתית. במסגרת מאמר זה אבקש אף להצביע על הנחיצות להקצות משאבים כלכליים לצורך יצירה ותחזוק של אפשרויות תעסוקה בקצבי זמן שונים, בתוך השוק החופשי עצמו. אפשרויות

1 מאמר זה נכתב במהלכה וברוחה של עבודת הדוקטור, הנעשית במסגרת המחלקה למחשבת ישראל בבר אילן, בהנחייתו של פרופ' חנוך בן-פזי. מקורו של המאמר בהרצאה שניתנה ביום עיון שכתרתו הייתה על היחסים בין מערכת בריאות הנפש לבין נפגעי נפש: אבחון, כלכלה וטיפול, ואשר נערך ב-3.6.19 באוניברסיטת בר אילן. אבקש להודות לפרופ' חנוך בן פזי על עצותיו הטובות. תודה גם לרן שרון, צחי סלייטר ומיכל בסן על שיחותיי עימם, שבהן התבררו מושגים אלה. מוקדש לאמא באהבה.

2 המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

תעסוקה אלה יפתחו את שוק העבודה לאנשים החיים ועובדים במקצבי זמן שונים, מתוך הכרה בחשיבות החברתית של מקצבים אלה לצידו של המקצב המקובל.

מלות מפתח: מוגבלות נפשית, איטיות, תעסוקה, פנומנולוגיה

1 מבוא

נפתח בהתבוננות בחוויה של מוגבלות נפשית ובזיהוי אחד מאפייניה המרכזיים: מקצב חיים שונה. מקצב חיים זה זוכה להתייחסות מועטת, הן במחקר האקדמי והן בפרקטיקות מעשיות הקשורות למוגבלות זו. היבט זה של המוגבלות הנפשית יתואר במסגרת המאמר הנוכחי כ"מקצב איטי" – מושג המציין התנהלות טמפורלית איטית מזו המקובלת בחברה והנובעת מגורמים נפשיים. יש לסייג ולומר שהמקצב עשוי להיות מהיר יותר מן המקצב המקובל, בהתאם לסוג המוגבלות הנפשית המאפיינת את האדם, ואולם המקצב האיטי שכיח יותר.

אנשים עם מוגבלות ומקצב איטי בעולם התעסוקה

אחת ההשלכות המרכזיות של איטיות נפשית בקרב אנשים עם מוגבלות היא על השתלבותם בעולם התעסוקה. כבר בראשיתו של מחקר המוגבלות מפרספקטיבה חברתית עמדו ראשוני החוקרים על המתח בין מקצב החיים של אנשים עם מוגבלות למקצב הנדרש במקומות עבודה בתקופה המודרנית. הם עסקו בשאלה זו: "איזה אדם פוגש איזה עולם תעסוקה?" חוקר המוגבלות, ויקטור פינקלשטיין, הסביר שהמעבר מחברה פיאוודלית לחברה תעשייתית ומעבודה בסביבה ביתית לעבודה בסביבה תעשייתית היה הגורם העיקרי לקשיי ההשתלבות בתעסוקה של אנשים עם מוגבלות. בעוד בחברה הפיאודלית היו משפחות שלמות משועבדות לווסלים, בעלי האדמות, ועל פי רוב בני משפחה עם מוגבלות השתלבו בעבודה שתאמה את יכולותיהם, הרי בעולם התעסוקה התעשייתי התקשו האנשים עם המוגבלות להשתלב בשל ההכרח לעמוד בנורמות תפוקה מסוימות (Finkelstein, 1981). ריאן ותומאס (Ryan & Thomas, 1980, p. 101), שעסקו גם הם בנושא זה, אמרו ש"מהירות העבודה התעשייתית, [...] העמידה בזמנים ובנורמות תפוקה – כל אלה היו שינוי בלתי רצוי בעליל של שיטות העבודה הגמישות והאיטיות יותר שניתן להתאימן לצרכים ושאפשרו לשלב אנשים רבים עם מוגבלות". בהמשך לקו מחשבה זה טען פינקלשטיין שהעידן הקפיטליסטי הוא שהוביל לפרשנות של המוגבלות כטרגדיה של האינדיבידואל וביקש לקרוא תיגר על פרשנות זו. הוא אמר שהחברה הקפיטליסטית, על נורמות העבודה שלה, היא שיצרה במו ידה את חלק הארי של הטרגיות שהיא מייחסת לאדם עם המוגבלות. טרגיות זו, לטענת פינקלשטיין, יכולה הייתה להימנע, אילו הקפידו

ליצור מקומות תעסוקה נגישים ומשלבים. גם מייק אוליבר, חוקר אחר בתחום זה, טען שבעידן הקפיטליסטי המוגבלות מתוארת כבעיה, משום שהקפיטליזם מתווה צורך בכוח עבודה, שאנשים עם מוגבלות אינם יכולים להשתלב בו (Oliver, 1999). למעשה, הקפיטליזם המצמצם הכול לכדי שורת הרווח יצר תפיסה הרואה את האנשים עם המוגבלות כחסרי ערך בשוק העבודה, תפיסה שהובילה לדיכויים. טיעון זה של אוליבר מסתמך על קרל מרקס שבספרו **הקפיטל** מתאר את אנשים עם המוגבלות כ"קורבנות של התעשייה" (Marx, 1976, p. 797). למעשה, בכל הנוגע ליכולת להשתלב בתעסוקה נמצא ששורר מתח עז בין מקצב החיים של אנשים עם מוגבלות ומקצב העבודה הנורמטיבי.

מתח זה בין המקצב הנורמטיבי לאיטיות והשלכתו על ההשתלבות בתעסוקה היה בין הגורמים המרכזיים להתפתחותה של מדיניות חברתית למען אנשים עם מוגבלות. מדיניות זו, בניגוד למדיניות הכלכלית המבקשת לעודד שימוש יצרני במשאבים, שמה לה למטרה לשמור על ביטחונם הסוציאלי של אנשים עם מוגבלות, כלומר על יכולתם להתקיים בכבוד, גם אם לא יוכלו להתפרנס וגם אם משמעות הדבר היא צריכה של משאבים כלכליים (קלאסן, 2005). במאמר זה אני מבקשת לומר שמדיניות חברתית העוסקת במקצב איטי יכולה וצריכה לכלול אפשרויות תעסוקה בקצבי זמן שונים בשוק החופשי. אפשרויות תעסוקה שונות יאפשרו לאנשים עם מוגבלות להתנהל בזכות ולא בחסדי מערכת קצבאות הנכות.

מקצב איטי: ממוגבלות פיזית למוגבלות נפשית

הדיון במאמר זה על מקצב חיים שונה בקרב אנשים עם מוגבלות נפשית החל בדיון על מקצב חיים שונה בקרב אנשים עם מוגבלות פיזית. מקורו במחקרה של מרגרט פרייס ואלן סמואלס, שבהם הופיע לראשונה המושג "הזמן האיטי" (Creep Time), המציין התנהלות טמפורלית שונה בעקבות מוגבלות פיזית.

במחקרה, *Six ways looking at Crip Time* (שש דרכים להסתכל על הזמן האיטי), התייחסה חוקרת המוגבלות, אלן סמואלס (Samuels, 2017), לנושא זה:

כשאנשים עם מוגבלות מדברים על "הזמן האיטי", לפעמים אנחנו פשוט מתכוונים שאנחנו מאחרים כל הזמן; אולי כי אנחנו זקוקים לשינה מרובה יותר מאנשים שאין להם מוגבלות, אולי משום שהשער הנגיש בתחנת הרכבת היה נעול. אבל בפעמים אחרות, כשאנחנו מדברים על הזמן האיטי, אנחנו מתכוונים למשהו יפה וסלחני יותר. אנחנו מתכוונים, כמו שחברתי מרגרט פרייס מסבירה, שאנחנו חיים את חיינו עם "גישה גמישה ביחס למסגרות זמן נורמטיביות", כמו לוחות זמנים בעבודה, מועדי הגשה או אפילו התעוררות ושינה. חברתי אליסון קייפר אומרת ש"במקום להכפיף את הגוף עם המוגבלות ואת הנפש עם המוגבלות אל השעון, הזמן האיטי מכפיף את השעון אל הגוף והנפש של אנשים עם מוגבלות". אני

אימצתי את הרעיון היפה הזה. במשך שנים רבות אני מתנהלת מתוך הזמן האיטי שאימצתי לקרבי, המאפשר לי להגדיר את מה שנורמלי בשבילי. [...] אני נוטה לחגוג את הרעיון של זמן איטי, להתענג על הגמישות הלא ליניארית שלו, לגלות את הכוחות ואת האפשרויות הטמונים בו.

מושג הזמן האיטי מבטא את רוח המודל האפירמטיבי של המוגבלות, המבקש לבחון מחדש את קטלוגה כטרגדיה של האינדיבידואל, ובמקום גישה זו להציע גישה המבקשת להדגיש את ההיבטים החיוביים של הנכות, לקדם את ראיית המוגבלות כמקור לעושר תרבותי ואנושי ולעודד אנשים עם מוגבלות לפתח זהות עצמית חיובית. מושג הזמן האיטי כמושג אפירמטיבי מדגיש את הממד הערכי הטמון בהתנהלות במקצב שונה.

במאמר זה שאלתי את המושג הזמן האיטי ואת משמעויותיו לטובת מקצב החיים השונה של אנשים עם מוגבלות נפשית. בדומה לגישה האפירמטיבית הטבועה במושג הזמן האיטי, אבקש לטעון שניתן להבין את מקצב החיים השונה של אנשים עם מוגבלות נפשית, או מה שניתן לתאר גם כאיטיות נפשית וחריגה ממסגרת הזמן הנורמטיבית, כחלופה לגיטימית להתנהלות מקצבית.

מקצב איטי בקרב אנשים עם מוגבלות נפשית בישראל וביטחון בתעסוקה ובעבר – רקע תיאורטי

ביטוייה של איטיות נפשית ניכרים בתחומים רבים ושונים, ובהם רכישת השכלה, יצירת זוגיות ומעבר להורות. במאמר זה ביקשתי להתמקד בביטוייה בתחום התעסוקה. שיעור התעסוקה ורמת השכר בקרב אוכלוסיית אנשים עם מוגבלות נפשית נמוכים במיוחד; על פי דוח מכון ברוקדייל, 54% מהאנשים עם מוגבלות נפשית אינם עובדים כלל, ו-93% מהם משתכרים 4,000 ש"ח לחודש ופחות (נאון ועמיתים, 2012).

אנשים עם מוגבלות נפשית עוברים שיקום תעסוקתי טרם העסקתם. בישראל נוהג מודל מדורג לשיקום תעסוקתי, והוא בנוי משלושה שלבים עיקריים ועוקבים: מועדון תעסוקתי שיקומי, מפעל מוגן ותעסוקה נתמכת.

מועדון תעסוקתי שיקומי ומפעל מוגן מייצגים את הגישה המסורתית לשיקום תעסוקתי, חיזוק המוכנות לעבודה של המשתתפים בתנאים מוגנים, והתעסוקה הנתמכת מבטאת מעבר לשילוב המשתתפים בשוק החופשי, המתאפיין ב"מיקוד מרבי בהעדפות אישיות ומתן ליווי ותמיכה לאורך זמן, עם גמישות ברמת האינטנסיביות" (רועה וגלקופף, 2017, עמ' 3). עד המעבר לשלב התעסוקה הנתמכת אין משלמים למשתתפים שכר של ממש. במפעל המוגן, המוגדר כמסגרת שיקום ולא כמסגרת מפרנסת, הוא מקבל דמי שיקום, שהם סכום זניח. סכום זה משולם לו על פי תפוקותיו, כדי להפנים אצלו את הקשר בין שכר לתפוקה, תובנה שיזדקק לה כשייצא לתעסוקה הנתמכת בשוק החופשי (רועה וגלקופף, 2016).

שכר יחסי זה, הכפוף לתפוקתו של המשתקם, מעיד על עוצמת הטמעתה של הנורמה הקפיטליסטית בדבר חשיבות היקף התפוקה; הוא מאשש את טענת המאמר שתהליך שיקומו של אדם עם מוגבלות נפשית אינו לוקח בחשבון יסוד מהותי בחוויית המוגבלות – מקצב החיים השונה. חוויית העבודה במפעל המוגן והשכר היחסי על פי תפוקה אינם עולים בקנה אחד עם חווייתו של האדם עם המוגבלות הנפשית ועם נטייתו לאיטיות.

ניסיון זה "לאלף" את משתקם הנפש על פי נורמות עבודה קפיטליסטיות נכשל על פי רוב. עדות לכך ניתן לראות במעבר המזערי של משתקמים מן המפעלים המוגנים לתעסוקה נתמכת. על פי דוח משרד הבריאות בשנת 2014 כ-5.5% בלבד מהמשתקמים עברו מהמפעלים המוגנים לתעסוקה נתמכת (משרד הבריאות, 2016). בהקשר זה יש לציין גם את שיעור התעסוקה הגדל במפעלים מוגנים: ב-1991 עבדו בהם כ-44% מהמשתקמים, וב-2001 גדל שיעורם ל-49% (רימרמן וכץ, 1994). הכישלון היחסי של השיקום התעסוקתי של נכי נפש מצביע אפוא על קשיי ההסתגלות של מתמודד הנפש למגמה הקפיטליסטית המאפיינת את המפעלים המוגנים.

2. מחריגה מהנורמה כהכרח לחריגה כאידיאולוגיה

נדמה שלא ניתן להבין מהי החריגה מהנורמה, בלי להבין תחילה מהי הנורמה עצמה. בספרו, *Enforcing normalcy – Disability, deafness, and the body* (לכפות נורמליות – מוגבלות, חירשות והגוף), הסביר לנארד דייויס (Davis, 1995, p.29), שמקורו של המושג נורמה במושג ממוצע, שמקורו בחקר הסטטיסטיקה התיאורטית. דייויס כתב שהדרישה לנורמטיביות החלה להתעצב בעשורים הראשונים של המאה ה-19. עד אז משל בכיפה המושג אידיאל, אבל בה בעת היה ברור לכול, שהאידיאלי איננו בהישג ידו של האדם ושאינו הוא נדרש להתאים את גופו הריאלי לגוף האידיאלי. היה זה אדולף קֶטֶלֶה (Adolphe Quetelet), כתב דייויס, שטבע ב-1835 את המושג "אדם ממוצע", אדם המאופיין בערכים ממוצעים, שניתן לשרטטם בעקומת פעמון, והם באים לידי ביטוי גם בתופעות חברתיות. במהלך המאה ה-19 הומר המושג אידיאל במושג ממוצע או נורמה, אבל "המושג נורמה, בשונה מהמושג אידיאל, מרמז על כך שעל רוב האוכלוסייה להיות בדרך כלשהי חלק מהנורמה" (שם). והיו לכך השלכות, כמובן, על אופן העבודה והקצב שלה.

בהגות חקר המוגבלות (Disability Studies), שדה מחקר המנתח מפרספקטיבה ביקורתית את מגוון הפרשנויות לתופעת המוגבלות, מוצגות שתי גישות מרכזיות לחריגה מהנורמה: הגישה הרפואית והגישה החברתית. הגישה הרפואית רואה את החריגה כתוצאה של נכות האדם. החריגה היא, למעשה, המפגש של נכות האדם עם הדרישה הנורמטיבית לממוצע. והגישה החברתית רואה את החריגה כמפגש בין אדם עם לקות לחברה מתייגת ולא נגישה. ברוח זו היא מבקשת לקדם בחברה ערכי הכלה ומתוכם פעולות הנגשה.

ואולם אין הגישה החברתית עשויה מקשה אחת, וניתן לזהות בתוכה שני זרמים מרכזיים, קלאסי ורדיקלי. הקלאסי מבקש להנגיש לאנשים עם מוגבלות ככל האפשר את החברה ואת מוסדותיה ולקדם סובלנות כלפיהם. הוא קורא לחברה להמיר את תפיסת החדד כלפי נכות בתפיסת זכות ולחולל שורה של שינויים תודעתיים וטכניים שיביאו לשילובם השוויוני בחברה של אנשים עם מוגבלות. הזרם הרדיקלי גורס שיש לראות בחריגה מהנורמה עניין רצוי, ושערכים שונים משוקעים במובלע במוגבלויות שונות. על כן על החברה מוטלת החובה המוסרית לברר מה הם ערכים אלה, להעלותם על פני השטח, לדאוג לשמורם ולראות בהם חלק מנכסיה הרוחניים של החברה ומקור לעושר תרבותי וגיוון אנושי. זרם זה זכה לשם **המודל האפירמטיבי של המוגבלות** (Swain & French, 2000).

אחד מביטויי המובהקים הוא מעמדה של החירשות ככלל ושפת הסימנים בפרט, בקרב קהילות חירשים רבות. במהלך שני העשורים האחרונים התחולל שינוי בתפיסתן את תופעת החירשות. האפיון הרפואי החליף את מקומו באפיון חברתי: הן חדלו לתפוס את החירשות כלקות רפואית של אינדיבדואלים אלא כמוגבלות חברתית של חברה. אולם תודעת החירשות החדשה לא הסתפקה ברציונל של המודל החברתי ובדרישה להנגשה ולהכלה, אלא תבעה להכיר בה כמקור לתרבות ולשפה חדשה, שפת הסימנים, ולמעשה סללה את הדרך לקראת הכרה בנכות כמקור לעושר רעיוני ותרבותי. בכך היא סללה את הדרך לקהילות נכים אחרות שביקשו לפרש מחדש את הנכות כמקור לעושר ולגיוון.

3. מחלת נפש כחריגה אידיאולוגית – מסאס אל לאינג

התפיסה של מחלת הנפש כחריגה אידיאולוגית נעוצה בתובנה שקדמה לה, ולפיה מחלת הנפש היא תגובה למצב עניינים נסיבתי ושההבנה של מהותה כרוכה בהבנת הקשר בינה לבין הנסיבות שבהן פרצה. תובנה זו היא המצע של האסכולה שזכתה לימים לכינוי **אנטי פסיכיאטריה**. אחד מראשוני ההוגים שעסקו בזיקה זו בין הנסיבות למחלת הנפש הפורצת בתוכן היה תומאס סאס, פסיכיאטר יהודי-אמריקני. תרומתו החשובה הייתה הפרשנות המחודשת של החריגה הנפשית – לאחר שנתפסה באופן מסורתי כתופעה חסרת פשר ונטולת היגיון הוא מצא בה עושר של מובן ומשמעות.

סאס (Szasz, 1961, p. 1) פתח את ספרו, *The myth of mental illness: Foundations of a theory of personal conduct (המיתוס של מחלת הנפש)*, בשאלה זו: "האם ניתן לדבר על מחלת נפש במונחים של ישות וממשות? [...] או שמא עלינו לראות אותה כתהליך או פעילות?" עד אז חשבו על מחלת נפש במושגים של ישויות או ממשויות, כמו נזירוז, פסיכוזה, טיפול. סאס שאל אם עלינו להמשיך באותה הדרך או לשנות את קו המחשבה שלנו למונחים של התערבויות או תהליכים. הוא הציע להניח לרגע ש"אין דבר כזה מחלת נפש ובריאות הנפש" (שם, עמ' 2) וטען שניתן להגדיר אובייקט כלשהו על פי פעולה שהוא

מעורב בה; לדוגמה: אובייקט פיזיקלי מוגדר על ידי פעולות כמו מדידת זמן, טמפרטורה, מרחק. אם כך הוא הדבר, הרי שלא ניתן להגדיר אובייקט פסיכולוגי, משום שלא ניתן למדוד אותו. על כן טען סאס שמחלת הנפש אינה ישות, אלא תהליך, ושתפיסתה כישות – כלומר הגדרתה, הטיפול בה באמצעות נזעי חשמל ותרופות – יצרה בעיה חריפה: חדלו לנסות להבין את מקור הסבל הנפשי של האדם במישור הנסיבתי. סאס עמד על ההכרח להמשיך ולשאול, מה גרם לאדם זה, בנסיבותיו אלה, לסבול (שם, עמ' 28), שאלה המדגישה את החשיבות הגדולה של הנסיבות שהובילו להיווצרותו של הסבל האנושי. לאור זאת ביקש סאס לברר אם יש לראות בתגובתו של אדם לבעיות החיים או לכנות אותה "מחלה". סאס הבהיר שהסבל הנפשי איננו מחלה, אלא תגובה למצב עניינים נסיבתי, ואף קבע שאנשים שתויגו כחולי נפש הם כאלה המסרבים לשחק על פי חוקי המשחק המקובלים, וסירוב זה לובש צורות שונות שהפסיכיאטר מתייג כהפרעות ומחלות נפש שונות.

גם רונאלד דיוויד לאינג ראה במחלת הנפש תגובה לנסיבות. בספרו, *The divided self: An existential study in sanity and madness* (האני החצוי) (Laing, 1962), הוא ניתח את חווייתו של הסכיזופרן והסביר שמקור המחלה הוא תחושת "חוסר ביטחון אונטולוגי" של העצמי בתוך העולם (שם, עמ' 39); האדם חש שהוא "יותר מת מחי; נבדל משאר העולם, עד כדי איום על שלומו. [...] הוא עלול לחוות את עצמו כמקטעים נטולי רצף בזמן. [...] הוא] אפשר שתחסר לו תחושה כוללת של עקיבות ולכידות אישית. [...] והוא עשוי לחוש את העצמי שלו כמופרד חלקית מגופו" (שם, עמ' 42). לאינג טען שנקודת המוצא של טיפול נכון באדם סכיזופרן היא ההבנה של חוסר הביטחון האונטולוגי שלו והכרה בכך שהפסיכוזא היא תגובתו ההגיונית נוכח חיים בלתי אפשריים מבחינתו. ליכולתו של המטפל להבין את המטופל הפסיכוטי קרא לאינג "אהבה", והצביע על כך שהסכיזופרן רגיש מאוד לרגש – אהבה או שנאה – שהמטפל מפגין כלפי מחלתו; אי הבנה של המטפל את חוויית הסכיזופרן והתנהלות נורמטיבית איתו נוטות להחמיר את תחושת חוסר הביטחון האונטולוגי שלו. בבסיס עבודתו של לאינג מצוי הכבוד לחוויה הסכיזופרנית, ללא שיפוט שלילי כלפיה וללא ניסיון לשנותה.

אולם מעבר לכבוד לחוויה הסכיזופרנית והצורך לפענחה כראוי, כתב לאינג בספרו שתחושת חוסר ביטחון אונטולוגי נמצאת במתאם מסוים עם העולם שהיא מתהווה בו ומופיעה גם אצל אנשים המוגדרים שפויים: "כולנו נמצאים במרחק שתיים או שלוש מעלות פרנהייט מחוויית מסוג זה. אפילו חום קל, וכל העולם נראה לנו רודפני ופולשני" (שם, עמ' 46). לאינג שב ואומר שחווייתו של הסכיזופרן נובעות במישרין מטבע חווייתו של העולם שהוא חי בו. כך הסביר, למשל, את ההיגיון שבתחושת הסכנה המתעוררת אצלו מול אדם אחר: הסכיזופרן מזהה את האחר כבעל בחירה חופשית היכול לראות אותו כאובייקט ותו לא. החשש פן יצומצם מסובייקט לאובייקט עלול להפוך את האחר לאיום. אם כן, החוויה הסכיזופרנית, לשיטתו של לאינג, קוראת לא רק לבירור מצבו של החולה, אלא גם לבירור מצב העולם שהוא חי בו. נקודת מבטו משקפת נקודת מפנה בתפיסת הנכות – מכורח שיש להכיל בלית ברירה לתרומתה של הנכות כשלעצמה לחברה ה"נורמלית".

מנקודת מבט כזו ניתן לראות את האדם האיטי נפשית, לא כסובייקט סביל החורג שלא בטובתו ולא מרצונו מהמקצב הנורמלי, אלא כסובייקט פעיל המתנהל לאט בעולם מהיר.

4. מקצב איטי בקרב אנשים עם מוגבלות נפשית כחריגה אידיאולוגית – עיון מזווית פילוסופית

בהמשך לפרשנותם של לאינג וסאס את מחלת הנפש כתגובה לנסיבות חיים, ובמיוחד בהמשך לפרשנותו של לאינג את מחלת הנפש כתגובה לכשלים חברתיים, אבקש להציע נקודת מבט אחרת על איטיות נפשית. איטיות נפשית היא לא רק (או בכלל לא) ביטוי של מחלת נפש. לחלופין היא עשויה לשקף הלך רוח רפלקטיבי, מתבונן, ביקורתי, על מקצב החיים הנחשב תקין בחברה הקפיטליסטית. כדי לאשש תובנה זו, נעניין בהגות הפנומנולוגית שפיתח הפילוסוף הגרמני-היהודי, אדמונד הוסרל, ובמיוחד באחד ממרכיביה המזהה מקצב חיים שונה עם התבוננות חוקרת (רפלקסיה).

הפנומנולוגיה ההוסרליאנית מדגישה את מרכזיותה של ההתבוננות בתפיסת אובייקט כלשהו. כדי להגיע למצב התבוננות מעין זה, על האדם-הסובייקט לעצור את התנהלותו הספונטנית ולהעמיד במעין ספק את אמונתיו המקובלות, להוציא לרגע "מכלל פעולה" ו"לשים בסוגריים" את התזה שהחזיק בה עד כה (Husserl, 1998, p. 108). עצירה זו מאפשרת לסובייקט לתפוס, לא רק את הקליפה של האובייקט, אלא את מהותו, את מה שגורם לו להיות הוא ולא משהו אחר (Husserl, 2001).

למעשה הציע הוסרל להפוך את היוצרות: אם לפני ההתבוננות הסתפק הסובייקט, המונע על פי רוב מאינטרס תועלתני, בתפיסה שטחית למדי של האובייקט, כזו שתספק לו עליו די מידע שישמש אותו בהתנהלות מולו, אז במצב ההתבוננות הסובייקט עובר לתהליך תפיסה מושהה, הדרגתי ואיטי. ההתבוננות הפנומנולוגית טומנת בחובה חתירה ליסודיות, גם במחיר יעילות מופחתת, ורתיעה ממהירות ומספונטניות המובילות לתפיסה שטחית של הסובייקט. עניינה הוא לעמוד על קנקנו של האובייקט ביסודיות גדולה, תהא הדרך למעמקיו אשר תהא, איטית ככל שתהא, מקוטעת ככל שתהא. מחקרים שונים בפנומנולוגיה עומדים על יסוד הספקנות המצוי בהתבוננות הפנומנולוגית, ומדגישים שהספק הוא ניגודן של היעילות והספונטניות ו"הפילוסופיה מוצאת את עצמה ניצבת באופן היסטורי בניגוד הכרחי לחיים הטבעיים, היומיומיים, משום שהתבוננות פילוסופית מציבה סימן שאלה גדול, וכך גם מעכבת את ההיספגות הישירה בעולם דרך החיים והעבודה" (Kern, 1977, p. 146).

עם זאת, מחקרים רבים בפנומנולוגיה מדגישים בעקבות גדולה למדי את ערך העצירה-ההאטה. הוסרל עצמו עמד על חשיבות העצירה בהתנהלות האנושית של האדם ולא רק בזו

ההירדרותית (הוסרל, 1996). גם חוקר הפנומנולוגיה, איזו קרן (Kern, 1977, p. 146), הדגיש שאף שההתבוננות הפנומנולוגית נושאת "אופי של אובדן", הרי שאין מדובר באובדן במובן הפשוט של המילה, אלא ש"האובדן הזה כשלעצמו הוא אובדן של גבולות, כלומר רווח". הרווח הזה הוא אותה היחלצות מ"האינטרסים היומיומיים שהם חד צדדיים ותלויי מצב". כלומר: האובדן הוא של התפיסה המצמצמת, הלומדת על מהותו הכוללת של אובייקט רק דרך צד אחד שלו. התפיסה המצמצמת אמנם מאפשרת יעילות, אבל מחמיצה את מהות האובייקט. כלומר: מנקודת מבט פילוסופית, ההתבוננות הפנומנולוגית משכללת את היכולת של הסובייקט לתפוס את האובייקט שלו במלואו.

גם הפילוסוף הצרפתי-היהודי, עמנואל לוינס, תלמידו של הוסרל, התייחס בהגותו למתח בין התבוננות לספונטניות, ועמד על ערכה האתי של העצירה. לוינס הסביר שריסון הספונטניות מקדם ומאפשר התנהלות אתית. לתפיסתו של לוינס, המעשה הספונטני בטבעו איננו רואה את הזולת וממוקד כולו באינטרסים של העצמי. התנועה הספונטנית והאינטרסנטית נעשית כדי להשתמש באחר למטרה מסוימת וליצר אותו מחדש כ"עצמי נוסף", כשלוחה של העצמי. האתיקה הלוינסיאנית, לעומת זאת, קוראת לשמור על ההבחנה בין העצמי לאחר. לוינס ראה את המעשה הספונטני כלא אתי וטען שכדי להגיע למרחב אתי, יש קודם כול לעצור את הנטייה הטבעה באדם לספונטניות ולאינטרסנטיות. האטה זו היא המאפשרת אתיקה (לוינס, 2010).

5. סיכום: השיבה אל תעסוקת נכי נפש מפרספקטיבה ביקורתית – בין פרספקטיבה פילוסופית למדיניות חברתית

לנוכח המתח בין מקצב החיים של אנשים עם מוגבלות נפשית לאפשרויות התעסוקה העומדות לפניהם, אבקש להציע שתי מסקנות מרכזיות, תיאורטית ומעשית:

המסקנה התיאורטית: אם מאפיינים את האיטיות הנפשית כהתבוננות או כהתנגדות פנימית למקצב העבודה הרגיל, עולה התהייה אם הניסיון להעלימה או לאלפה ולרסנה אמנם עשוי להוביל לתוצאות טובות, לא רק כלכליות אלא גם מבחינת רווחתו של המשתתף. האם הניסיון לעקור מן היסוד דבר מה שיש לו שורשי באובב בנפשו של מתמודד הנפש, אם לנקוט את לשונו של הנסיך הקטן, הוא ניסיון אתי והאם הוא יעיל?

המסקנה היא שנדרש לזהות את מקצב החיים השונה ולהעניק לו מענה. המענים למקצב זה – בדמותם של המפעל מוגן והתעסוקה הנתמכת – אמנם לוקחים בחשבון איטיות נפשית ומאפשרים עבודה בקצבי זמנים איטיים יותר, אבל בסופו של דבר מבקשים להרגיל את העובד-המשתתף לקצב עבודה קפיטליסטי. כך אין הם מבטאים למעשה יחס של הכללה וכבוד כלפי מקצב איטי, אלא מבקשים לתקנו. מאמר זה ביקש להדגיש את הצורך להתאים

את מהלך השיקום התעסוקתי למוגבלות הנפשית ולמקצב האיטי הכרוך בה או, במילים אחרות, להמיר את ההתגברות על האיטיות בהכלתה.

המסקנה המעשית: יש להקים מקומות תעסוקה המסוגלים להכיל בתוכם קצבי עבודה שונים, ולהקצות לכך את המשאבים הכלכליים הנחוצים. במסגרת אפשרויות תעסוקה אלה לא יושוו הקצב האיטי לקצב המקובל ולא יתבקש להתאים עצמו אליו.

מנקודת מבט של מדיניות חברתית, הרי שיצירה של אפשרויות תעסוקה במקצבים איטיים מבטאת רגע של מפגש בינה לבין מדיניות כלכלית. השיח הציבורי נוטה לזהות קונפליקט בין שתייהן: בעוד מדיניות כלכלית מעודדת להשתמש במשאבים כדי להגדיל אותם, שימוש יצרני, המדיניות החברתית משתמשת בהם על פי רוב לרווחתם של אנשים, שימוש לא יצרני לכאורה. ואולם חוקרים שונים טענו שהן משלימות זו את זו. אחד החוקרים המרכזיים של המדיניות החברתית, ריצ'רד טיטמוס (Titmuss, 1958) כתב שהמדיניות החברתית היא בבחינת תיקון תוצאותיה הקשות של המדיניות הכלכלית ושהיא משמשת גורם מרסן ומאזן. בהמשך לדבריו אומר שיצירת מקומות עבודה שיש בהם מקצבים שונים היא תיקון המעבר מהעולם הפיאודלי לעולם הקפיטליסטי. מעבר זה סימן את ראשיתה של המדיניות הכלכלית ששמה לה למטרה לעודד צמיחה כלכלית, ולכן הנהיגה מקצבי עבודה מהירים יותר. אם כן, אפשרויות תעסוקה במקצבים שונים יהיו תיקון מרסן של מדיניות זו.

ביצירת מקומות עבודה מגוונים מקצבים יש סתירה לכאורה: כיצד יכול המהיר להכיל בתוכו את האיטי, את מה ששונה ממנו מהותית ועל פניו חותר תחת יסודותיו? בבסיסו של מאמר זה עומדת ההנחה שכל שינוי טכני בהקשר זה חייב לבוא מתוך שינוי מהותי – הכרה בצורך להכליל את האחר לחלוטין בלי לבלוע אותו – שינוי ערכי שעשוי להיות בבחינת "אחרי המעשים נמשכים הלבבות".

את ספרו *Otherwise than being or beyond essence* (אחרת מהיות או מעבר למהות), העוסק ביחס האדם אל זולתו, פותח עמנואל לוינס (Levinas, 1998, p. 3) בציטטה של ז'אן ואל. ואל דן ביחס בין פסיביות לאקטיביות וביתרונותיה של זו הראשונה ושואל: "האם הגבוה גבוה מהנמוך?" שאלה זו נדמית אבסורדית ואף רטורית, שהרי התשובה המיידית והמובנת מאליה היא שהגבוה גבוה מהנמוך. אבל תשובה זו אינה לוכדת את מלוא משמעותה של השאלה, המבקשת לערער על הנטייה המולדת להציב בראש המדרג האנושי את החזק ובתחתיתו את החלש. בעצם השאלה העמוקה הטמונה בה היא זו: האם כיצורים אתיים במהותנו לא מוטלת עלינו החובה המוסרית לראות את הנמוך כלא פחות גבוה מהגבוה ולהכיר באיכויותיו הגבוהות של החלש?

ובאותו עניין בדיוק יש לשאול: האם המהיר מהיר מהאיטי? האם הקיום האנושי המהיר, היעיל, ראוי יותר מהקיום האיטי, המשתנה, המועיל לעיתים יותר ולעיתים פחות? שאלות אלה שופכות אור על הנטייה לצמצם את האדם לכדי יכולת התפוקה שלו ומהירות עבודתו, ומבקשות להצביע על האיכויות האחרות, הלא כלכליות, אך החשובות לא פחות, בתוך

הקיום האנושי. מנקודת מבט זו האיטיות משרתת את הקיום האנושי הראוי ולא עומדת כמכשול בדרכו.

מקורות

- הוסרל, א' (1996). **משבר המדעים האירופיים והפנומנולוגיה הטרנסצנדנטלית**. ירושלים: מאגנס.
- לוינס, ע' (2010). **כוליות ואינסוף – מסה על החיצוניות**. ירושלים: מאגנס.
- משרד הבריאות (2016). **שיקום נכי נפש בקהילה, דוח שנתי, 66(ג), 631-575**.
- נאון, ד', שטרסברג, נ', בן-שהם, א', הרן, ד', פריאור, ר' וגאליה, ד"א (2012). בעלי מוגבלות בגיל העבודה בישראל: שכיחות באוכלוסייה, מאפיינים ומצב תעסוקה. **מחקרים לדיון, 110, xx-i**.
- קלאסן, י' (2005). הערך הכלכלי של מדיניות חברתית והתפקיד האקטיבי של קצבאות פסיביות. **ביטחון סוציאלי, 68, 24-9**.
- רועה, ד' וגלקופף מ' (2017). דוח מחקרי משולב ומסכם לתוכניות שיקום תעסוקתי בבריאות הנפש. **מפעלים מיוחדים, 168, 81-1**.
- רימרמן, א' וכץ, ש' (1994). תעסוקה נתמכת לאנשים הלוקים בנכויות התפתחותיות ופסיכיאטריות בארצות הברית. **ביטחון סוציאלי, 4, 128-118**.
- Davis J. L. (1995). *Enforcing normalcy – Disability, deafness, and the body*. London: Verso.
- Finkelstein, V. (1981) Disability and the helper/helped: An historical view". Retrieved August 12, 2020, from <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/finkelstein-Helper-Helped-Relationship.pdf>
- Husserl, E. (1952). *Ideas pertaining to pure phenomenology*. London: George Allen and Unwin LTD.
- Husserl, E. (2001) *Analyses concerning passive and active synthesis: Lectures on transcendental logic*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Kern, I. (1977). The three ways to the transcendental phenomenological reduction in the philosophy of Edmund Husserl. In F. Elliston & P. McCormick (Eds.), *Husserl – Expositions and appraisals* (pp. 126-149). London: University of Notre Dame Press.

- Laing, D. R. (1965). *The divided self: An existential study in sanity and madness*. London: Penguin.
- Levinas, E. (1991). *Otherwise than being or beyond essence*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Marx, K. (1976) *Capital: A critique of political economy* (Vol. I). New York: Penguin, 1976.
- Oliver, M. J. (1999). Capitalism, disability and ideology: A materialistic critique of the normalization principle. In J. R. Flynn & A. L. Raymond (Eds.), *A quarter-century of normalization and social role valorization: Evolution and impact* (pp. 163-174). Ottawa: University of Ottawa Press.
- Ryan, J. & Thomas, F. (1980). *The politics of mental handicap*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Samuels, E. (2017). Six ways looking at Crip Time. *Disability Studies Quarterly*, 37. retrieved august 5, 2020, from <https://dsq-sds.org/article/view/5824/4684>
- Swain, J. & French, S. (2000). Towards an affirmation model of disability. *Disability and Society*, 15, 569-582.
- Szasz, S. T. (1961). *The myth of mental illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New york: Harper and Row.
- Titmuss, M. R. (1958). *Essays on the welfare state*. London: G. Allen & Unwin.